

1 DE VAL VAN DE MIDDENKLASSE? HET STABIELE EN KWETSBARE MIDDEN

Godfried Engbersen, Erik Snel, Monique Kremer en Robert Went

1.1 STABILITEIT EN KWETSBAARHEID

In tegenspraak tot veel verontrustende verhalen is er geen sprake van dat het middensegment van de Nederlandse samenleving wordt uitgehold of in verval is geraakt. Middengroepen weten in meerderheid hun positie te handhaven en sociale daling te voorkomen. Dat doen zij door harder te werken in meer onzekere omstandigheden. Zij hebben vaker twee inkomens nodig, moeten rekening houden met de flexibiliteit en tijdelijkheid van werk, dienen werk en zorgtaken te combineren, en meer zelfredzaamheid aan de dag te leggen om risico's het hoofd te bieden. Dit alles gaat gepaard met toenemende gevoelens van onzekerheid. Ook is er het gevoel dat de overheid te weinig doet voor het midden. Om de kwetsbaarheid van middengroepen te verkleinen en de stabiliteit van de middengroepen te ondersteunen is het van belang dat de overheid zich richt op het verminderen van onzekerheid.

Deze verkenning geeft inzicht in de veranderingen in het middensegment van de Nederlandse samenleving sinds de jaren zeventig. Vier aspecten worden belicht: de ontwikkeling van middeninkomens, middelbare opleidingen en middenberoepen, en attitudes over politiek en maatschappij. De belangrijkste bevindingen zijn:

- Het maatschappelijk midden is te heterogeen en te breed om van “de” middenklasse of “de” middengroep te spreken. Daarom spreken we van het *middensegment* of van *middengroepen*.
- Aan het vooruitgangsoptimisme van middengroepen is een einde gekomen. Middengroepen moeten zich extra inspannen om hun positie te handhaven en sociale daling te voorkomen.
- Veel middengroepen in Nederland zijn toegerust om te voldoen aan moderne eisen van inzetbaarheid en weerbaarheid en zijn daarom in staat om hun middenpositie te handhaven.
- De belangrijkste bedreigingen voor het middensegment zijn: (1) de afgenomen waarde van een middelbare opleiding, (2) het verdwijnen van routinematige administratieve functies en de groei van laagbetaalde dienstenbanen, en (3) een afkalvend middensegment uitgaande van markt- of bruto-inkomens.
- In het maatschappelijk midden is er een subsegment dat wordt bedreigd. Dat kwetsbare segment bestaat vooral uit mbo'ers met een routinematige, administratieve baan of een verzorgend of dienstverlenend beroep. Zij hebben een

grotere kans op baanverlies of een laag inkomen. Indien aanvullende inkomsten wegvallen, bijvoorbeeld door baanverlies van een partner, is sociale daling al snel een realiteit.

- Mbo'ers zijn in hun opvattingen over de politiek en maatschappelijke kwesties sterk op lager opgeleiden gaan lijken. Dat geldt ook voor gevoelens van onbehagen en het gevoel geen grip te hebben op de eigen toekomst. Zij zijn zeer kritisch over immigratie, open grenzen, en hebben een gering vertrouwen in de EU en de Tweede Kamer.

De belangrijkste suggesties voor beleid zijn:

- *Bevorder meer zekerheid in de arbeid.* Bevorder dat werkgevers meer vaste contracten geven en minder gebruik maken van flexibele werkenden: werk zou alleen flexibel moeten zijn als dat past bij de aard van het werk. Omdat vormen van flexibele arbeid blijven bestaan, zijn nieuwe zekerheden nodig, zoals een collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering en minimumtarieven voor zzp'ers. Voor de langere termijn is een fundamentele discussie nodig over nieuwe sociale zekerheid voor alle vormen van werk, ongeacht de contractvorm.
- *Investeer in onderwijs en scholing.* Werkenden met een middelbare opleiding hebben behoefte aan scholing om de concurrentie met hoger opgeleiden aan te kunnen, bijvoorbeeld door het versterken van hun ICT-vaardigheden. Ontwikkel meer mogelijkheden voor *learning on the job* en faciliteiten voor een leven lang leren.
- *Behoud de herverdelende werking van de verzorgingsstaat.* We zien in Nederland een trend om de onderkant te ontzien (bijvoorbeeld middels toeslagen), met als neveneffect dat de middengroepen zich verhoudingsgewijs kwetsbaarder voelen. Het behouden van de herverdelende werking van de verzorgingsstaat is noodzakelijk om krimp en achteruitgang van het middensegment te voorkomen
- *Steuntje in de rug voor gezinnen.* De mogelijkheid om zorg en arbeid adequaat te combineren vergroot de weerbaarheid van de middengroepen. Stabiele en betaalbare kinderopvang is daarvoor van groot belang.

Deze centrale bevindingen en beleidssuggesties worden in dit hoofdstuk nader uitgewerkt en toegelicht. De centrale vraag in deze verkenning is in hoeverre de sociaal-economische positie van het middensegment kwetsbaarder is geworden en

op welke wijze hun opvattingen over politiek en hun eigen positie in de samenleving zijn veranderd. In deze verkenning proberen we een antwoord te geven op de volgende vier clusters van vragen:

1. *Opleiding*: hoe hebben de omvang en de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden zich in de periode 1980-2010 ontwikkeld? Is er sprake van een verslechtering van de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden?
2. *Beroepen*: welke beroepsgroepen zijn in de periode 1970-2014 in omvang gegroeid en welke zijn afgenomen? Is er sprake van het verdwijnen van middenberoepen en tekent zich een polarisatie af in de beroepenstructuur?
3. *Inkomens*: hoe hebben de omvang en de inkomens van de categorie middeninkomens zich in de periode 1990-2014 ontwikkeld ten opzichte van de lage en hoge inkomens? Is er sprake van een verslechtering van de financiële positie van het middensegment?
4. *Attitudes en politiek vertrouwen*: hoe beleven en waarderen personen uit het middensegment hun positie, wat zijn hun opvattingen over politiek en samenleving en hoe kijken zij aan tegen de toekomst?

Deze verkenning poogt in de eerste plaats conceptuele en empirische helderheid te verschaffen over wat zich in het “brede midden” van de Nederlandse samenleving afspeelt (Berting 1968; Wijmans 1987). Daarover zijn nog weinig gegevens beschikbaar. Dat geldt overigens ook voor veel andere Europese landen. Atkinson en Brandolini (2013: 78) spreken van *het vergeten midden* (zie ook Mau 2014; Van Dalen 2015).

De empirische basis van deze verkenning wordt gevormd door analyses die speciaal voor deze verkenning zijn uitgevoerd door een keur van Nederlandse onderzoekers (zie hoofdstukken 3 tot en met 7). Daarnaast is gebruikgemaakt van reeds bestaande studies en is een analyse gemaakt van gesprekken met focusgroepen (zie hoofdstuk 8).¹ In dit inleidende hoofdstuk lichten wij eerst kort toe hoe wij het middensegment gedefinieerd hebben en presenteren we de centrale bevindingen van onze analyses (deze worden uitgebreider besproken in hoofdstuk 2). Vervolgens gaan we nader in op verschillende veranderingen die ertoe leiden (of kunnen leiden) dat bij middengroepen sprake is van een toegenomen onzekerheid waardoor het handhaven van een middenpositie ingewikkelder is geworden. Daarna stellen we de vraag welke rol de overheid kan spelen in het verminderen van onzekerheid. Tot slot geven wij de inhoud van de hoofdstukken van deze verkenning kort weer.

1.2 HET MAATSCHAPPELIJK MIDDEN: DEBAT EN AFBAKENING

In 2008 organiseerde de WRR een bijeenkomst over de positie van de “kwetsbare middenklasse”. De aanleiding voor deze bijeenkomst kwam mede voort uit uitspraken van diverse opiniemakers, politici en wetenschappers die zich zorgen maakten over de middenklasse die onevenredig zou zijn getroffen door de schaduwzijden van de globalisering (WRR 2008). Belangrijk voor het Nederlandse debat was een analyse van Thijs Wöltgens (2008) waarin hij stelde dat er erg veel aandacht is voor kwesties rond de multiculturele samenleving en te weinig aandacht voor ontwikkelingen in het maatschappelijk midden. Hij schreef: “Er is waarachtig wel meer aan de hand. En wel niets minder dan het verdwijnen van het midden. Dat midden is de ruggengraat van elke democratische samenleving. Handhaving en versterking van de middenklasse is op dit moment het hoogste gebod.”

Voor deze WRR-bijeenkomst schreef Paul de Beer een bijdrage waaruit bleek dat de middenklasse een stabiel segment van de Nederlandse samenleving is en dat de angst voor het verdwijnen van de middenklasse vooralsnog ongegrond is (De Beer 2008: 41).² Sinds 2008 is er echter het nodige veranderd. Gevoelens van onbehagen lijken eerder toe dan af te nemen, terwijl er nu ook groeiende zorgen bestaan over de sociaal-economische positie van delen van het middensegment van de Nederlandse samenleving (Goos et al. 2014; Van den Berge en Ter Weel 2015; Dekker et al. 2015). Institutionele zekerheden voor de middengroepen zijn geringer geworden waardoor ze nu meer dan voorheen iets te verliezen hebben. Het aantal stabiele banen in het middensegment neemt af door de flexibilisering van arbeid en investeringen in middelbare en ook hogere opleidingen leveren minder op in termen van beroep (Tolsma en Wolbers 2010; Ter Weel 2012 en 2014). Er wordt in Nederland gesproken van een “uitholling van de middenklasse” (Blom et al. 2014), een “kwetsbare klasse” (ABN AMRO 2014), een “stagnerende middenklasse” (Stegeman 2016), en zelfs van “de val van de middenklasse” (De Waard 2015).

Angst voor sociale daling

Het Nederlandse debat maakt duidelijk dat het vraagstuk van de bedreigde middenklasse niet langer een Amerikaanse aangelegenheid is. In de Verenigde Staten verschenen al eind jaren tachtig studies over de middenklasse waarin gesproken werd van *fear of falling* (Ehrenreich 1989) of *falling from grace* (Newman 1988).³ Deze thematiek wordt nu ook in West-Europa geagendeerd (Mau 2013).⁴ In Frankrijk spitst het debat zich toe op de vraag of de sociale mobiliteit aan het stagneren is (Chauvel 2006; Fourquet et al. 2013; Peugny 2013). Daarbij gaat het er niet alleen om of jongere generaties een hoger of lager beroep uitoefenen dan hun ouders, maar ook om de vraag hoe hun levensomstandigheden eruitzien. De moeite die bepaalde middengroepen hebben om een eigen huis te kopen, de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de toename van schulden, hogere vaste lasten en zelfs kortere

vakanties worden gezien als tekens dat de huidige middenklasse het minder goed heeft dan voorheen, zelfs wanneer zij in professioneel opzicht tot dezelfde beroepscategorie behoren als hun ouders. Kenmerkend voor het Franse debat is de interesse in verschillen tussen de generaties, mede omdat de Franse verzorgingsstaat oudere generaties beter bedient dan jongere. Daarnaast is er veel aandacht voor de vrees van middengroepen voor sociale daling (*la peur du déclassement*) (Maurin 2009; Peugny 2009).

In Duitsland verscheen eind 2012 een studie van het *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung* (DIW) en de Universiteit Bremen, waaruit bleek dat de omvang van de Duitse middenklasse in de periode 1997-2010 is afgenomen (Burkhardt et al. 2012). Daarnaast is er ook in Duitsland veel aandacht voor de emoties en gevoelens van middengroepen, waaronder het fenomeen van dalingangst (*Abstiegangst*). Ander Duits onderzoek laat zien dat onder een bepaald segment van de middenklasse – de geschoolde en halfgeschoolde arbeiders – de angst voor baanverlies meer is toegenomen dan onder hogere of lagere sociaal-economische klassen (Lengveld en Hirsche 2009; Arndt 2012; Mau 2012). Ook maakt een substantieel deel van de middenklasse zich zorgen of zij hun huidige levensstijl op oudere leeftijd kan behouden en of hun kinderen eenzelfde levensstandaard weten te realiseren.

Deze debatten en publicaties roepen diverse vragen op over de positie en de ontwikkeling van de middengroepen in de Nederlandse samenleving. Wie vormen nu precies het middensegment van de Nederlandse samenleving? Hoe kunnen we het middensegment van de samenleving afbakenen en definiëren? Welke sociaal-economische dimensies van de middenklasse nemen we in ogenschouw? In de debatten over de middenklasse figureren zowel *middelbaar opgeleiden*, personen en huishoudens met *middeninkomens* als personen met *middenberoepen*. Het gehanteerde perspectief heeft gevolgen voor de uitkomsten omdat het om bevolkingscategorieën gaat die elkaar slechts ten dele overlappen. Iemand met een middelbare opleiding heeft niet altijd een middelbaar beroep. En iemand met een hoge opleiding kan een laag inkomen verdienen. Dat neemt niet weg dat er een samenhang bestaat tussen opleidingsniveau, beroepsniveau en inkomenspositie (De Beer 2015: 154; Savage 2015: 69). Bovendien gaat het niet alleen om de maatschappelijke positie van de middengroepen (in termen van opleiding, beroep of inkomen), maar ook om hun opvattingen en attitudes. Buitenlandse en binnenlandse studies laten zien dat de beleving en waardering van politiek en maatschappij, en van de eigen situatie daarbinnen, relevant zijn om de positie van middengroepen te begrijpen.⁵ Een belangrijk thema is de mogelijke afname van politiek vertrouwen bij middengroepen.

Voor deze verkenning is besloten het net breed uit te gooien waarbij we vier uitgangspunten hanteren:

1. Ten eerste hanteren we in deze verkenning niet het begrip middenklasse of middengroep, maar spreken we van het *middensegment* van de samenleving of van *middengroepen*. Het middensegment van de Nederlandse samenleving is te heterogeen en te breed om van “de” middenklasse of middengroep te spreken (Berting 1968; Vrooman et al. 2014).
2. Ten tweede nemen we de drie aspecten van de sociaal-economische positie van het middensegment van de Nederlandse samenleving in ogenschouw: *opleiding, inkomen en beroep*. Waar mogelijk kijken we naar de samenhang tussen opleidingsniveau, beroepsniveau en inkomensniveau.
3. Ten derde hanteren we een *ontwikkelingsperspectief*. Om uitspraken te doen over een mogelijke polarisatie in de beroepenstructuur of over een relatieve verslechtering van middelbare opleidingen en middeninkomens is het van belang naar ontwikkelingen in de tijd te kijken.
4. Ten vierde analyseren we ook *subjectieve aspecten* van de positie van het middensegment, op basis van survey-onderzoeken en op basis van kwalitatief onderzoek onder focusgroepen. Daarbij besteden we vooral aandacht aan opvattingen over politiek, maatschappij en de eigen positie.

Afbakening van het middensegment

Wij hanteren in deze verkenning de volgende vertrekpunten. Ten eerste analyseren we personen tussen de 25 jaar en 65 jaar, dus in principe geen studenten en gepensioneerden (alleen in de bijdrage van Salverda (hoofdstuk 5) zijn ook 15- tot 25-jarigen, waaronder veel studenten, in de analyse meegenomen). Ten tweede hanteren we de onderstaande afbakeningen van het middensegment van de Nederlandse samenleving:

- *Middelbaar opgeleiden*
Wat betreft *opleiding* onderscheiden we *middelbaar opgeleiden* (personen met een mbo-, havo- of vwo-opleiding als hoogst behaald onderwijsniveau) van de *lager opgeleiden* (enkel basisonderwijs of vmbo) en de *hoger opgeleiden* (hbo- of academische opleiding). In enkele gevallen focussen we op een subcategorie binnen de middelbaar opgeleiden, namelijk personen met een mbo-opleiding.
- *Middenberoepen*
Wat betreft *beroepen* gaan we uit van het beroepsklassenschema van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1979). Dit beroepsklassenschema onderscheidt verschillende typen beroepen. Hogere beroepen zijn bijvoorbeeld hogere professionals of managers, lagere beroepen zijn geschoolde of ongeschoolde handarbeid. *Middenberoepen* hebben volgens deze typologie betrekking op routinematige dienstenberoepen (bijvoorbeeld administratief, verkoop, verzorgenden), kleine werkgevers, zelfstandigen en zelfstandige boeren, supervisors over handarbeid (‘voormannen’) en hooggeschoolde handarbeid. Beroe-

pen kunnen ook anders ingedeeld worden, niet naar het type beroep, maar naar het gemiddeld verdiende inkomen per beroepsklasse. We zullen zien dat dit tot andere uitkomsten leidt.

- *Middeninkomens*

Wat betreft *inkomen* wordt het middensegment afgebakend door de afstand tot het mediane inkomen van huishoudens. Het mediane inkomen is het exacte midden van de inkomensverdeling, dat wil zeggen dat 50 procent van alle huishoudens (of personen) een hoger inkomen heeft en 50 procent een lager inkomen. De *middeninkomens* zijn huishoudens met een huishoudinkomen tussen 60 en 200 procent van het mediane inkomen. Meestal worden de inkomensklassen in deze verkenning gebaseerd op het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudinkomen, dat wil zeggen: het netto-bestedbaar inkomen van huishoudens na afdracht van premies en belastingen en gecorrigeerd voor verschillen in huishoudsamenstelling. In sommige analyses wordt echter uitgegaan van het bruto- of netto-huishoudinkomen (in hoofdstuk 2 worden deze verschillende inkomensbegrippen nader uitgelegd). We zullen zien dat verschillende inkomensbegrippen tot verschillende uitkomsten leiden.

In een aantal analyses in de hoofdstukken 1 en 2 wordt echter een andere afbakening van de middeninkomens gehanteerd. Daar worden huishoudens naar hun inkomen ingedeeld in 10- of 20-procentsgroepen (of te wel: naar inkomensdecielen of -kwintielen). De 20 procent huishoudens met de laagste inkomens worden hier als lage inkomens gezien, de 20 procent met de hoogste inkomens als hoge inkomens. De middeninkomens zijn dan alle huishoudens in het derde tot en met het achtste deciel (of het tweede, derde en vierde kwintiel).

Als we door deze drie sociaal-economische lenzen (opleiding, beroep en inkomen) naar het middensegment kijken, zien we niet steeds dezelfde huishoudens of personen (vgl. De Beer 2015; Savage 2015). Integendeel, een aantal actuele discussies gaat juist over vragen als: kunnen middelbaar opgeleiden nog wel een middenberoep krijgen of worden ze uit het middensegment van de beroepenstructuur verdrongen door hoger opgeleiden? En: verdienen mensen met een middenberoep nog wel een middeninkomen of zijn ze door technologische ontwikkelingen of door de groei van parttime- en flexwerk in toenemende mate aangewezen op een lager inkomen? We proberen daarom deze drie aspecten in onderlinge samenhang te analyseren, alsmede aandacht te besteden aan ontwikkelingen in de tijd. En naast deze drie sociaal-economische lenzen nemen we, zoals gezegd, ook *subjectieve aspecten* in ogenschouw.

1.3 CENTRALE BEVINDINGEN: STABILITEIT, KWETSBAARHEID EN ONZEKERHEID IN HET MIDDEN

Deze verkenning wijst uit dat veel middengroepen zijn toegerust om zich financieel-economisch staande te houden. We spreken in dit verband van *'het stabiele midden'*. Tegelijkertijd zien we echter sociaal- en financieel-economische ontwikkelingen die tot een verslechtering van de positie van (sommige subsegmenten van) de middengroepen kunnen leiden. Dit noemen we *'het kwetsbare midden'*. Daarnaast leiden de verschillende manieren waarop we de ontwikkeling van het middensegment analyseren tot verschillende antwoorden. We vatten de belangrijkste bevindingen kort samen.

Opleiding: convergentie van middelbaar opgeleiden naar lager opgeleiden

Wanneer we het middensegment door een opleidingslens bekijken, zien we dat het aandeel volwassenen (tussen 25 en 65 jaar) met een middelbare opleiding sinds eind jaren zeventig niet is afgenomen, maar is gestegen. Er zijn steeds méér mensen met een middelbare opleiding. Wel is sprake van een sterke daling van het aandeel laagopgeleiden onder de Nederlandse volwassenen. Een bedreigende ontwikkeling voor de middelbaar opgeleiden is *diploma-inflatie*. Hoewel het aandeel middelbaar opgeleiden de afgelopen decennia steeg, nam hun gemiddelde beroepsniveau niet navenant toe. Door technologische ontwikkelingen én door de concurrentie van hoger opgeleiden, die onder hun niveau werken, komen middelbaar opgeleiden vaker in lagere functies terecht waar ze concurreren met laagopgeleiden.

Tolsma en Wolbers laten in hun bijdrage aan deze verkenning zien dat de daling van de beroepspositie bij middelbaar opgeleiden over de periode 1985-2010 significant sterker is dan bij lager opgeleiden (zie hoofdstuk 3). Middelbaar en lager opgeleiden zijn qua beroepspositie sterker op elkaar gaan lijken, terwijl de afstand tot hoger opgeleiden groter wordt. Hoewel er in Nederland niet minder middenberoepen zijn dan voorheen, zijn de kansen voor middelbaar opgeleiden om in zulke beroepen terecht te komen afgenomen.

Beroepen: groei aan de bovenkant, maar polarisatie naar verdiend inkomen

De ontwikkeling van het middensegment door een beroepenlens beziend, is er in Nederland geen sprake van een afkalvend segment van de middenberoepen. Terwijl het aandeel van de middenberoepen in de periode 1970-2014 licht daalde, was er vooral een grote groei van het aandeel hogere beroepen en een sterk krimpend aandeel lagere beroepen (geschoolde en ongeschoolde handarbeid). Er is dus geen sprake van *baanpolarisatie* (groei aan de top én de onderkant van de beroepenstructuur en krimp van het midden), maar van een groei van de bovenkant en een afkalving van de onderkant van de beroepenstructuur. Men spreekt in dit verband van een tendens van *professionalisering*.

Ganzeboom beschrijft in zijn bijdrage aan deze verkenning (hoofdstuk 4) de ontwikkeling van de beroepenstructuur in Nederland in de periode 1970-2014. Of er sprake is van baanpolarisatie of van professionalisering hangt af van de wijze waarop men de beroepsklassen ordent. Maakt men, zoals in *sociologische* beroepenclassificaties, een onderscheid tussen lage, midden en hoge beroepen, dan is er sprake van professionalisering: groei aan de bovenkant, een lichte daling in het midden en een sterke daling aan de onderkant van de beroepenstructuur. Dit blijkt ook wanneer we beroepsklassen op andere manieren ordenen (bijvoorbeeld naar opleidingsniveau of beroepsprestige).

We zien echter wat anders wanneer we de verschillende beroepsklassen indelen naar hun *verdiende inkomen*. Wanneer een dergelijke economische benadering wordt gehanteerd is er sprake van baanpolarisatie: terwijl de aandelen van hoog- én laagbetaalde beroepen in de totale beroepenstructuur groeien, daalt het aantal beroepen uit het middensegment (vgl. Goos et al. 2014). Dit verschil in uitkomsten komt vooral door de groeiende groep verzorgenden, veelal vrouwen, die relatief weinig verdienen, maar zichzelf niet aan de onderkant van de beroepenhierarchie plaatsen en daar ook qua opleiding niet thuishoren.

Een andere bedreigende ontwikkeling voor de middenberoepen is dat bepaalde middenberoepen (vooral routinematige administratieve functies) verdwijnen of al verdwenen zijn. Vooral vrouwen (sterk oververtegenwoordigd in deze beroepen) én ouderen (gaan misschien minder gemakkelijk om met nieuwe technologieën) zullen hieronder te lijden hebben. Deze krimp van beroepen wordt tot dusver gecompenseerd door de groei van andere middenberoepen (lagere professionals in onderwijs, zorg en persoonlijke dienstverlening) (vgl. ook Van Berge en Ter Weel 2015: 14).

Inkomens: stabiliteit en daling

Ook wanneer we door een inkomenslens naar de ontwikkeling van het middensegment kijken in de periode 1990-2014, zien we stabiliteit én kwetsbaarheid, al verschilt dit per gehanteerd inkomensbegrip. Wanneer we enkel kijken naar wat (leden van) huishoudens verdienen, dus naar bruto-huishoudinkomens, zien we een sterke krimp van zowel het aandeel huishoudens met een middeninkomen als hun inkomensaandeel. Het aandeel huishoudens met een middeninkomen daalde tussen 1990 en 2014 van 68 naar 57 procent, hun inkomensaandeel daalde in deze periode van 71 naar 57 procent.

Deze dalende tendensen worden in belangrijke mate tenietgedaan door de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat en door het feit dat hogere inkomens veelal grotere huishoudens hebben (en dus een lager gestandaardiseerd inkomen). Uitgaande van gestandaardiseerde huishoudinkomens (waarmee rekening wordt gehouden met de omvang van huishoudens en de betaalde belastingen

en premies) is het aandeel huishoudens met een middeninkomen omvangrijk en vrij stabiel. Alleen na 2006 daalde het aandeel huishoudens met een middeninkomen licht: van 80 naar 76 procent van alle huishoudens. Ook hun inkomensaan-deel bleef over de jaren heen vrij stabiel, al daalde dit tussen 2010 en 2014 ook licht (van 79 % naar 77 %).

Verder is de verdeling van vermogens over diverse inkomensgroepen aanzienlijk gelijkmatiger dan vaak wordt verondersteld. Salverda laat in zijn bijdrage aan deze verkenning (hoofdstuk 5) zien dat ook lage-inkomenshuishoudens soms aanzienlijke vermogens hebben: hoewel per jaar verschillend, beschikken huishoudens uit de laagste inkomensgroep over 5 tot 10 procent van het totale vermogen in Nederland. De middeninkomens beschikken over ongeveer twee derde van het totale vermogen. Het betreft bijvoorbeeld huishoudens met een afbetaald eigen huis of zelfstandigen met een laag of middeninkomen, maar met een aanzienlijk (bedrijfs)vermogen.⁶

Wat betreft de koopkrachtontwikkeling blijkt dat juist hogere inkomens, en in mindere mate ook de hogere middeninkomens, de afgelopen decennia aan koopkracht hebben ingeboet, terwijl de lagere en de lagere middeninkomens er jaarlijks op vooruit gingen (zie de analyse van De Beer in hoofdstuk 6). Deze bevindingen tonen aan dat de lagere inkomens er qua koopkracht meer op vooruit zijn gegaan dan de middeninkomens.

Er zijn geen aanwijzingen dat middeninkomens vaker dan vroeger terugvallen in armoede. Over het algemeen is de inkomensdynamiek begrensd. De meerderheid van alle huishoudens blijft door de jaren heen in dezelfde inkomensgroep. In geval van neerwaartse mobiliteit blijft dat in bijna alle gevallen beperkt tot één inkomensklasse. Tussen de 12 en 28 procent van huishoudens met een middeninkomen maakt in een jaar tijd een *inkomensdaling* mee en komt daardoor in een lagere inkomensklasse terecht. De meeste op- of neerwaartse dynamiek ontstaat door veranderende persoonlijke omstandigheden in het huishouden (samenwonen, scheiding, kind krijgen, kind uit huis) dan wel wat betreft werk (verlies van werk of nieuwe baan). Kortom, het middensegment blijft wat betreft inkomen in het midden – mede door het stelsel van belastingen en sociale zekerheid. De dynamiek die soms ontstaat komt vooral door veranderingen in het gezin of op het werk.

Attitudes: groeiende onzekerheid

Naast deze sociaal-economische ontwikkelingen bekijken we in deze verkenning ook de attitudes en opvattingen van middengroepen over de eigen positie, belangrijke maatschappelijke kwesties en de politiek. In veel gevallen nemen de middengroepen nog altijd een middenpositie in tussen de lager en hoger opgeleiden (Bijl et al. 2015), al is er wel een tendens dat middelbaar opgeleiden in de afgelopen decennia kritischer geworden zijn over de globaliseringvraagstukken (zoals de

immigratiesamenleving, het verdwijnen van grenzen en de open economie) en over politieke instituties als de Tweede Kamer en de EU (zie Tolsma en Wolbers in hoofdstuk 3 en Van der Waal et al. in hoofdstuk 7, en ook Dekker et al. 2015).

Een andere belangrijke tendens is dat binnen het middensegment mbo'ers (anders dan personen met een havo- of vwo-opleiding) in hun opvattingen sterk op lager opgeleiden zijn gaan lijken, zowel wat betreft politiek en maatschappelijke kwesties, als in gevoelens van maatschappelijk onbehagen en het gevoel geen grip te hebben op de eigen toekomst (zie hoofdstuk 2).⁷

- In 2014 had 35 procent van de mbo'ers het gevoel “weinig grip te hebben op de eigen toekomst”, vond 54 procent dat “de overheid onvoldoende [doet] voor mensen zoals ik”, en vond 66 procent dat “mensen zoals ik geen enkele invloed [hebben] op wat de regering doet”. Deze percentages stemmen sterk overeen met die van lager opgeleiden (respectievelijk 40 %, 51 % en 70 %), en wijken af van die hoger opgeleiden (respectievelijk 24 %, 31 % en 48 %).
- In 2014 zei 33 procent van de mbo'ers “vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen” te ondervinden, evenveel als bij lager opgeleiden. Slechts 14 procent van de hoger opgeleiden vond dit.
- Het vertrouwen van de mbo'ers in de medemens en de meeste (politieke) instituties is aanzienlijk lager dan van personen met een havo- of vwo-opleiding. Voor de periode 2013-2016 blijkt bovendien dat de mbo'ers meer op de vmbo'ers zijn gaan lijken (Schmeets 2017).

Aan de bovenstaande uitkomsten kan worden toegevoegd dat uit algemene cijfers over de periode 1971-2016 niet kan worden afgeleid dat er sprake is van een afnemend vertrouwen in de politiek (Thomassen 2010; Schmeets 2017). Wel tekenen zich twee trends af. Ten eerste dat middengroepen bij verkiezingen vaker van politieke partij wisselen dan andere maatschappelijke groepen, maar zij blijven wel op middenpartijen stemmen. Deze politieke volatiliteit duidt op een afnemend vertrouwen in specifieke middenpartijen, maar is geen indicatie van een toegenomen wantrouwen in de democratie (Thomassen 2010; Van der Meer 2017). Ten tweede is er de trend dat een subcategorie in het midden (de mbo'ers) in hun waardering van de Tweede Kamer en de EU meer is gaan lijken op de lager opgeleiden.

Ten slotte komt uit de focusgroepengesprekken met vertegenwoordigers van middengroepen het aspect van *onzekerheid* naar voren als een dominant kenmerk van hun positie (zie Kremer et al. in hoofdstuk 8). Die onzekerheid leidt tot zorgen over de vormgeving van de eigen toekomst en die van hun kinderen, en soms ook tot een kortetermijnnoriëntatie die vergelijkbaar is met die van lagere sociale groepen.⁸ Die onzekerheid heeft twee belangrijke bronnen, namelijk ontwikkelingen op de arbeidsmarkt (diploma-inflatie en flexibilisering van werk) en de vermin-

derde bescherming door een terugtrekkende overheid. Men ervaart dat de verzorgingsstaat er vooral is voor de lagere klasse en dat men er zelf weinig profijt van heeft.

De middengroepen moeten met meer onzekerheid leren leven. Burgers ervaren dat de risico's en onzekerheden zijn toegenomen terwijl de overheid minder sociale bescherming biedt. Deze toegenomen institutionele onzekerheid betekent een breuk met het traditionele toekomstperspectief van het middensegment uit de naoorlogse periode: de diepgewortelde overtuiging dat men het zelf en dat vooral de kinderen het steeds beter zullen krijgen. Deze optimistische toekomstverwachting wordt steeds minder vanzelfsprekend.

1.4 PERMANENTE STATUSARBEID VOOR HET HANDHAVEN VAN EEN MIDDENPOSITIE

Het middensegment van de samenleving heeft iets te winnen en iets te verliezen. Dat onderscheidt deze categorie van groepen die zich aan de top of de onderkant van de klassenstructuur bevinden. De hoogste klasse kan het zich permitteren om wat te verliezen, en de onderklasse is vooral gericht op het dagelijkse overleven (Schimank et al. 2014; Standing 2012). Middengroepen willen hun positie liefst verbeteren dan wel consolideren en sociale daling voorkomen (vgl. De Swaan 1990; Eydems 1998).

Voor de naoorlogse Nederlandse samenleving gold dat gedurende een lange periode middengroepen vooral iets te winnen hadden. Zij stegen op de maatschappelijke ladder en maakten een ongekende materiële welvaartsverbetering mee. Zij konden hun positie verbeteren door verstandige investeringen (in onderwijs, eigenhuisbezit en spaartegoeden). Daarbij was een langetermijnplanning mogelijk door verschillende institutionele zekerheden: de zekerheid van werk en een vaste baan en de zekerheid dat investeringen in onderwijs lonend zijn. Daarnaast was er een stelsel van verzorgingsarrangementen waarmee risico's van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ziekte konden worden gereduceerd (Van Kersbergen en Vis 2016). Middengroepen hadden daardoor grip op hun toekomst en die van hun kinderen. De arbeid die zij moesten verrichten om hun maatschappelijke status te behouden dan wel te verbeteren was voorspelbaar en bleek vaak lonend (Tolsma en Wolbers 2010).

Deze verkenning laat zien dat aan de vanzelfsprekendheid van sociale stijging en het daarmee verbonden optimisme een einde is gekomen. Middengroepen zijn nu meer gericht op het handhaven van hun positie en het voorkomen van sociale daling. Deze omslag is het gevolg van institutionele veranderingen die het leven

onzekerder, onvoorspelbaar en minder planbaar maken. Hoewel deze ontwikkelingen niet uitsluitend gelden voor de middengroepen, krijgen zij daar nadrukkelijk mee te maken – soms nog sterker dan andere categorieën in de samenleving.

HET MIDDENSEGMENT ALS WIELRENNER: DOORTRAPPEN OF VALLEN

Volgens de Duitse onderzoekers Schimank et al. (2014) is het ingewikkelder geworden om een typische middenklassenbiografie te realiseren. Zij introduceren in dit verband het begrip “statusarbeid”. Statusarbeid heeft betrekking op de werkzaamheden die middengroepen moeten verrichten om hun maatschappelijke positie te behouden. Van belang zijn vooral strategische investeringen in economisch kapitaal (via werk, inkomen en vermogen) en cultureel kapitaal (opleiding en bijscholing) om de eigen positie en die van hun kinderen veilig te stellen. Deze statusarbeid vereist meer dan vroeger permanente zorg en aandacht. Om de aard van moderne statusarbeid te verduidelijken, gebruiken Schimank et al. de metafoor van de wielrenner. Een wielrenner die zijn of haar voeten op de trappers laat rusten, valt uiteindelijk om.⁹ Zo is het ook met middengroepen die niet bereid zijn of niet het vermogen hebben om constant te investeren in economisch en cultureel kapitaal. Zij lopen daarmee het gevaar van sociale daling. Waar in het verleden het behalen van een diploma en het bereiken van een vaste baan een solide basis vormden voor een middenklassenbestaan, is dat niet langer het geval. Middengroepen moeten voortdurend alert zijn en bereid zijn om te investeren door van baan te veranderen, twee inkomens in te zetten, zich bijtijds bij te scholen, werk en zorg te combineren om hun positie te consolideren. Anders dan in de naoorlogse periode moeten zij – om in wielertermen te blijven – hard blijven trappen om niet om te vallen of achterop te raken.

Die noodzaak tot permanente statusarbeid vloeit voort uit verschillende institutionele veranderingen die de sociaal-economische positie van het middensegment nu en in de toekomst bedreigen. We concentreren ons hierbij op vier instituties die ooit het fundament leverden voor een middenklassenbestaan: vast werk, de waarde van een opleiding, profijt van overheidsvoorzieningen en stabiele gezinsrelaties. De veranderingen die zich binnen deze instituties voordoen hebben gevolgen voor de positie van middengroepen, maar niet exclusief voor hen.

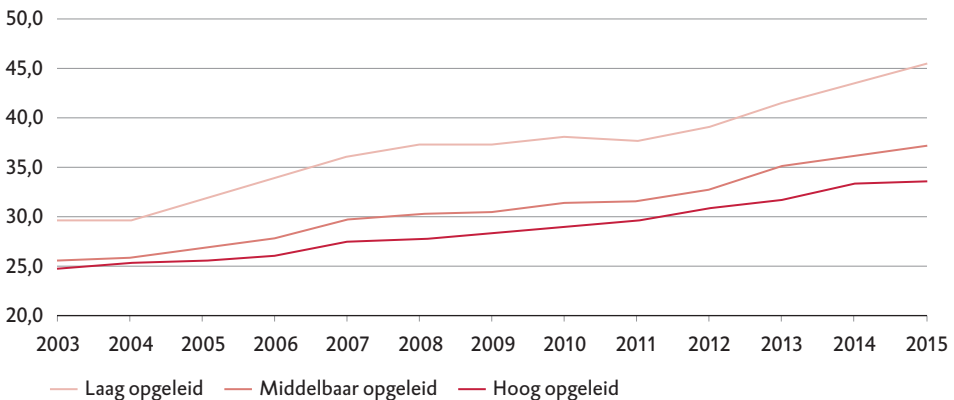
Toegenomen arbeidsonzekerheid

Een eerste ontwikkeling is de *groeïende onzekerheid van het arbeidsbestaan*. Het behalen van een goede baan geeft geen garantie voor een zorgeloze toekomst. Steeds vaker hebben middengroepen een tijdelijk arbeidscontract. Een ‘baan voor het leven’, het oude ideaal van de middenklasse, is niet altijd meer de realiteit. Deze onzekerheid wordt in de hand gewerkt door de in Nederland sterk ontwikkelde trend van *flexibilisering van de arbeid* (Kremer et al. 2017).¹⁰ Inmiddels werkt een kwart van alle werknemers in Nederland in een flexibele arbeidsrelatie, dat wil zeggen met een arbeidscontract van beperkte duur en/of een variabel aantal

arbeidsuren per week. Bovendien is het aandeel zelfstandigen (met of zonder personeel) in Nederland sterk gegroeid. In het derde kwartaal van 2016 werkten meer dan een miljoen mensen als zzp'er (al dan niet naast een baan).¹¹

Het resultaat van beide tendensen is dat het aandeel werkenden met een vaste arbeidsrelatie al decennia afneemt: van 74 procent in 2003 tot 62 procent in 2015 (CBS Statline 2016). Weliswaar is deze trend van flexibilisering van de arbeid sterker onder laagopgeleiden dan onder middelbaar opgeleiden, maar dat neemt niet weg dat het aandeel flexibel werkenden (tijdelijk werk, wisselend aantal uren per week of zelfstandige) onder middelbaar opgeleiden tussen 2003 en 2015 is gestegen van 25 naar 37 procent, zie figuur 1.1. Deze trend is sterker onder jongvolwassenen (vooral bij beroepsbeginners) dan bij oudere werkenden.

Figuur 1.1 Aandeel flexibel werkenden* in Nederland naar opleidingsniveau (2003-2015)

*Flexibel werkenden zijn werknemers met een tijdelijk contract of flexibel aantal uren per week (incl. uitzend- en oproepkrachten), zelfstandigen met en zonder personeel.

Bron: gegevens CBS, Statline (eigen bewerking)

Wat deze flexibilisering van de arbeid precies betekent voor werkenden, en in het bijzonder voor het middensegment, is niet met zekerheid te zeggen. Enerzijds treedt onder jongvolwassenen een gewenning op aan deze situatie, anderzijds is het een feit dat een groeiend aantal werkenden moet leven met onzekere en veranderlijke situaties (Dekker 2017). Dat laatste kan een bewuste keuze zijn – jongeren kunnen kiezen voor ondernemerschap en wisselende uitdagingen – maar het kan tegelijkertijd leiden tot bestaansonzekerheid en gebrek aan erkenning (Van Lieshout 2016; Schimanck et al. 2014; Van der Klein 2017). Dit laatste gebeurt vooral wanneer mensen niet alleen in flexibel werk terechtkomen, maar ook aangewezen zijn op beroepen op lager niveau – wat middelbaar opgeleiden vaker overkomt dan hoger opgeleiden.

Voor veel jongeren betekenen de flexibele arbeidsverhoudingen dat ze vertraagd aan hun verdere leven kunnen beginnen: de beslissing om zich ergens te vestigen, het kopen van een huis en gezinsvorming zijn moeilijk, zeker als beide partners onzeker, flexibel werk hebben (Kremer 2017). Een flexibele arbeidsmarkt veronderstelt een grote mate van *employability* van werkenden. Burgers moeten het vermogen hebben om steeds opnieuw inzetbaar te zijn op een veranderende arbeidsmarkt. Dat is cruciaal omdat veel zekerheden gekoppeld zijn aan een arbeidscontract, zoals scholing, opbouw van de ww en een pensioen.

Verminderde waarde van een middelbare opleiding

Een tweede trend waarmee het middensegment te maken heeft, is de *afgenomen waarde van een (middelbare) opleiding*: door enerzijds technologische ontwikkelingen (automatisering) en anderzijds de concurrentie van hoger opgeleiden die onder hun niveau werken, komen middelbaar opgeleiden in toenemende mate in lagere beroepsniveaus terecht. Het beroepsniveau van middelbaar opgeleiden is in de voorbije decennia significant sterker gedaald dan bij laagopgeleiden (zie hoofdstuk 3). Deze twee categorieën zijn qua beroepsniveau meer op elkaar gaan lijken, terwijl de afstand tot het beroepsniveau van hoger opgeleiden groter is geworden.

We weten niet of deze trend in de toekomst zal doorzetten. Door verdere automatisering en digitalisering kunnen meer handmatige en routinematige administratieve functies verdwijnen waarvoor voorheen een middelbare opleiding vereist was (SER 2016a; Went et al. 2015). We zien dat nu gebeuren in de bank- en verzekeringssector. In onderzoek van de OESO en McKinsey waarin is gekeken naar de potentiële automatiseerbaarheid van deeltaken in functies, wordt geconcludeerd dat vrijwel alle banen deels zullen veranderen en dat relatief weinig functies binnen afzienbare tijd volledig te automatiseren zijn. Met andere woorden: het afronden van een middelbare of hogere opleiding biedt geen garantie voor een zekere toekomst. Voor veel middelbaar opgeleiden geldt dat zij zich óf moeten om- en opscholen óf de concurrentie moeten aangaan met lager geschoolde werknemers willen zij een baan behouden (Van der Veen 2016: 92).

Minder voor het midden: verminderde sociale bescherming

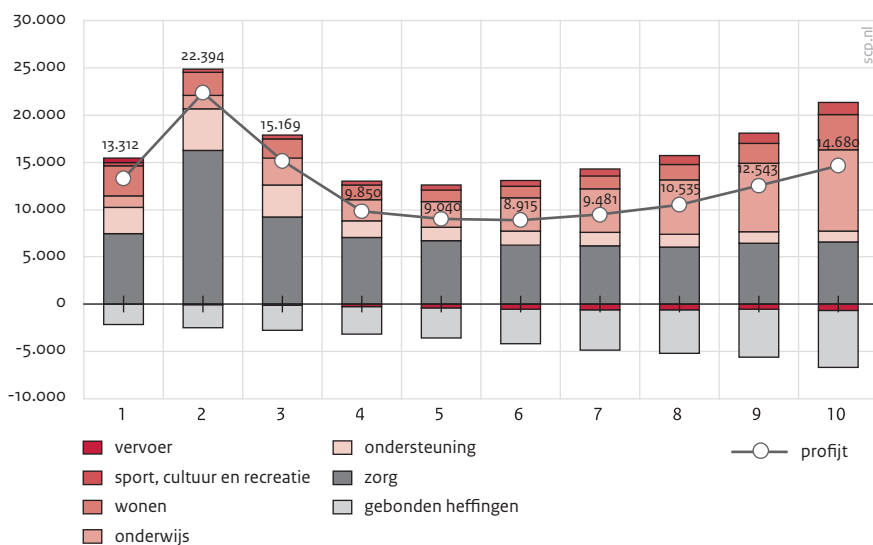
Een derde ontwikkeling die meer onzekerheid met zich meebrengt is de *vermindere sociale bescherming door de verzorgingsstaat* (Vrooman 2016; Van Lieshout 2016). De stelselherzieningen die sinds het einde van de jaren tachtig zijn doorgevoerd zijn samen te vatten met het begrippenpaar versobering en activering (Engelen et al. 2007; Kersbergen en Vis 2016). De overheid doet een groter beroep op de zelfredzaamheid van burgers. Dit blijkt onder meer uit diverse privatiseringen die plaatsvonden in de sfeer van sociale zekerheid, waardoor risico's bij bedrijven of individuele burgers werden gelegd. Al in de jaren negentig werd de Ziektewet vervangen door de verplichte loondoorbetaling bij ziekte door werkgevers. Niet de overheid, maar individuele werkgevers dragen sindsdien gedurende twee jaar de

financiële risico's van ziekte. Het kabinet Rutte II verlaagde de maximale duur van werkloosheidsuitkeringen van 3 naar 2 jaar. Hiermee werd het financiële risico van langdurige werkloosheid teruggedrukt bij individuele burgers (de sociale partners hebben inmiddels een regeling getroffen om dit derde werkloosheidsjaar te compenseren). Het kabinet Rutte II verhoogde tevens het eigen risico van burgers in de zorg en schafte de publieke studiefinanciering af. Wel kunnen studenten nu een gunstige lening afsluiten om de studiekosten te financieren.

Als dergelijke ontwikkelingen doorzetten, kunnen ze leiden tot een residualisering van verzorgingsstaatarrangementen. Dat wil zeggen dat de overheid wel garant staat voor de sociale voorzieningen voor de meest kwetsbare burgers, maar dat van minder kwetsbaren wordt verwacht dat ze primair hun eigen problemen oplossen. De bijstand is een voorbeeld van zo'n residuale voorziening: alleen huishoudens zonder andere inkomsten komen voor bijstand in aanmerking. Ook in de volkshuisvesting wordt veel gesproken van residualisering: woningcorporaties mogen alleen goedkope huurwoningen aanbieden voor lagere inkomensgroepen en niet voor huishoudens met midden- of hogere inkomens. Vooral midden-groepen dreigen door zulk beleid tussen wal en schip te vallen: ze krijgen minder bescherming van de verzorgingsstaat, maar zijn ook minder in staat zichzelf te redden, zoals het hogere segment.

Dit is ook de conclusie van enkele SCP-studies over het 'profijt van de overheid'. De overheid draagt door sociale zekerheid en door belasting- en premieheffing sterk bij aan meer gelijkheid. Als we enkel naar het secundaire inkomen van huishoudens kijken, dragen de hogere inkomens meer af en ontvangen zij minder. Voor de lagere inkomens geldt het omgekeerde. Kijken we echter naar het profijt dat huishoudens hebben van diverse overheidsvoorzieningen (het tertiaire inkomen) dan ontstaat een ander beeld. Volgens Olsthoorn et al. (2017) hebben juist de middeninkomens verhoudingsgewijs het minste profijt van diverse overheidsvoorzieningen. Onderstaande figuur 1.2 laat zien wat de diverse inkomensgroepen gemiddeld aan diverse overheidsvoorzieningen ontvangen resp. aan heffingen betalen. De zwarte lijn in de figuur laat het netto-profijt van huishoudens zien (ontvangen voorzieningen minus betaalde heffingen). Bij de middeninkomens (vooral het vierde tot en met het zevende deciel) is het netto-profijt geringer dan bij zowel de lagere als de hogere inkomens. Voor sommige voorzieningen (zoals gezondheidszorg en maatschappelijke ondersteuning) geldt dat vooral lagere inkomens ervan profiteren, terwijl ze bovendien minder eigen bijdragen hoeven betalen en zorgtoeslag ontvangen. Voor andere voorzieningen (onderwijs, cultuur, maar ook de fiscale behandeling van de eigen woning) geldt dat vooral de hogere inkomens er profijt van hebben. Dus *Minder voor het midden*, zoals de titel van de vorige SCP-studie over dit onderwerp luidde (Pommer et al. 2011).

Figuur 1.2 Saldo van tertiaire overdrachten aan huishoudens, naar decielen van het secundaire inkomen*, 2014 (gemiddeld bedrag in euro's per huishouden)

* De punten op de zwarte lijn geven het netto-profijt per deciel aan, i.e. het profijt (positieve overdrachten) verminderd met het nadeel (negatieve overdrachten). De lijn die deze punten verbindt visualiseert de vorm van de herverdeling.

Bron: Olsthoorn et al. (2017: 195)

Kwetsbaarheid en complexiteit van primaire relaties

Een vierde ontwikkeling waarmee ook middengroepen te maken hebben is *de toegenomen complexiteit en kwetsbaarheid van primaire relaties*. In een relatief korte periode heeft Nederland de verandering doorgemaakt van een traditionele kostwinnersamenleving naar een samenleving met een tweeverdienersmodel, waarbij beide partners carrière en zorg combineren. Het op elkaar afstemmen van twee loopbanen en het verdelen van zorgtaken is vaak een complexe opgave die niet zonder risico's is (Beck en Beck-Gernsheim 1995, 2002). Ook is er een grotere variëteit aan huishoudvormen ontstaan. Huishoudens bestaan steeds vaker uit één persoon en minder vaak uit paren met kinderen. Het aandeel paren met thuiswonende kinderen is de afgelopen decennia sterk gedaald, van 44 procent in 1981 tot 28 procent in 2010. In diezelfde periode steeg het aandeel alleenstaanden van 22 naar 36 procent (Bucx 2011: 36).

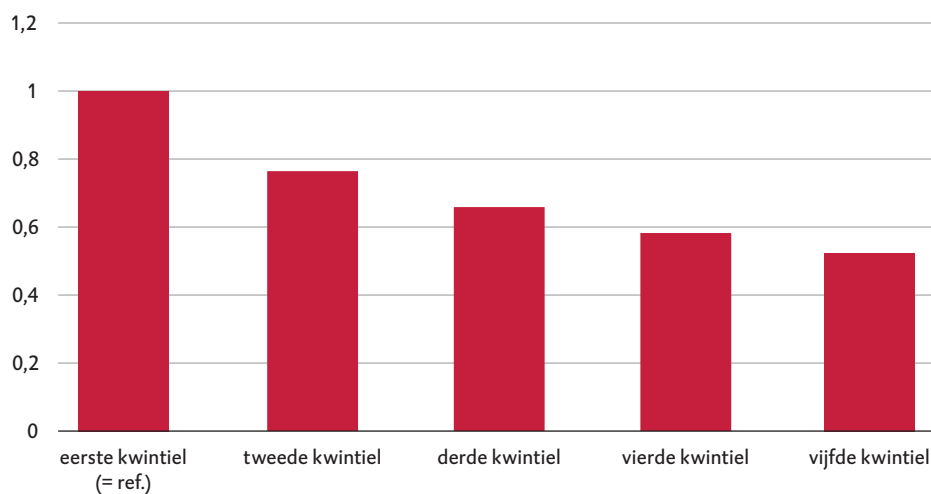
De inkomenspositie van huishoudens hangt nauw samen met hun huishoudvorm. Hogere inkomensgroepen zijn veelal samenwonenden of gezinnen met kinderen en combineren vaak meerdere arbeidsinkomens in het huishouden; lagere inkomensgroepen zijn verhoudingsgewijs vaker alleenstaand of alleenstaande

ouder en zijn in beide gevallen eenverdiener. Dit maakt hogere en middeninkomens echter ook gevoeliger voor het financiële risico van echtscheiding. Onderzoek laat zien dat het aantal echtscheidingen in Nederland sinds de jaren zestig sterk is gestegen, maar sinds de jaren negentig vrij stabiel is gebleven. Wel steeg het totaal aantal relatie-ontbindingen. Dit komt doordat er steeds meer niet-gehuwde samenwonenden uit elkaar gingen (CBS 2009). Daarnaast kwam echtscheiding voorheen vaker bij hogere statusgroepen voor, tegenwoordig zijn er juist bij lagere statusgroepen meer echtscheidingen.

Diverse studies (De Graaf en Kalmijn 2006; Bucx 2011) laten een negatief verband zien tussen opleidingsniveau en echtscheidingen: lager opgeleiden zijn vaker gescheiden dan hoger opgeleiden. Recent onderzoek van het CBS wijst uit dat dit niet alleen geldt voor gehuwden, maar voor alle samenwonende stellen. Bij de laagste inkomensgroep (eerste kwintiel) was 4,5 procent van alle stellen (met minimaal 1 kind) binnen één jaar tijd uit elkaar gegaan. Bij de hoogste inkomensgroep (vijfde kwintiel) was dit 1,4 procent (cijfers over 2014) (CBS 2016a). In figuur 1.3 is de kans op relatieontbinding van verschillende inkomensgroepen weergegeven. De laagste inkomensgroep fungeert hierbij als referentiecategorie (bij hen is de kans op 1 gesteld). Bij de hoogste inkomensgroep is de kans op relatieontbinding maar half zo groot als bij de laatste inkomensgroep. Bij de middeninkomensgroepen ligt de kans op relatieontbinding ergens daartussenin, maar ook zij hebben een significant geringere kans op relatieontbinding dan de laagste inkomens (CBS 2016b).

Deze uitkomsten zijn in lijn met de bevindingen van Salverda (zie hoofdstuk 5) dat de huishoudens van lagere inkomensgroepen veelal kleiner zijn en meer alleenstaanden tellen. Niettemin vormen relatiebeëindiging en echtscheiding een serieus financieel risico, voor middelbaar opgeleiden misschien nog meer dan voor hoger opgeleiden omdat bij deze laatste groep beide partners vaak beter verdienen en dus minder afhankelijk zijn van het inkomen van de partner.

Figuur 1.3 Kans op relatieontbinding* in Nederland naar inkomensniveau (odds ratio's, gecorrigeerd voor diverse andere kenmerken van personen**)

* Aantal stellen (gehuwd of ongehuwd) dat per 1 januari 2014 op hetzelfde adres woonde en per 31 december van hetzelfde jaar niet meer.

** Gecorrigeerd voor verschillen in: leeftijd, etnische achtergrond, wel of niet gehuwd, wel of geen kinderen, type woning (huur of koop), gemeentegrootte en woonplaats (wel of geen VINEX-wijk).

Bron: CBS (2016b)

1.5 BELEIDSRICHTINGEN: REDUCEREN VAN ONZEKERHEID, VERSTERKEN VAN WEERBAARHEID EN VOORSPELBAARHEID

De gepresenteerde bevindingen laten een ambivalent beeld zien. We zien stabiliteit als we door de lenzen van opleiding, beroep en inkomen naar de ontwikkeling van het middensegment kijken, maar we zien ook enkele bedreigende ontwikkelingen. Middengroepen hebben in de voorbije decennia met meer onzekerheden te maken gekregen. De institutionele veranderingen die zich voordoen op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, de verzorgingsstaat en de familie ondergraven vanzelfsprekende routines en verwachtingen. Er worden hogere eisen gesteld aan burgers voor het omgaan met verandering en onzekerheid. Zij worden meer aangesproken op hun individuele verantwoordelijkheid en inzetbaarheid en vooral ook op hun vermogen tot improviseren. Boutelier (2011) spreekt in dit verband van een 'improvisatiemaatschappij'. Een ander beeld is dat van 'een vloeibare samenleving' (*liquid society*) waarin stabiele instituties plaats maken voor lossere netwerkverbanden, die langdurige verbintenissen bemoeilijken¹², en de angst voeden om niet bij te kunnen blijven (Bauman 2005, 2007).¹³ Institutionele veranderingen gaan zo snel dat mensen over minder voorgeschreven handelingspatronen beschikken. Een vergelijkbaar punt wordt gemaakt in de WRR-studie *De lerende economie* (WRR 2013).

In een economie waarin circulatie van kennis centraal staat, moeten burgers, van hoog tot laag, kunnen omgaan met nieuwe ideeën en veranderende omstandigheden.

Wie de inzichten uit deze verkenning overziet kan daaruit opmaken dat veel middengroepen in Nederland toegerust zijn om te voldoen aan moderne eisen van inzetbaarheid en weerbaarheid. Zij zijn in staat om statusarbeid te leveren om hun positie te handhaven. Wel moeten zij, om met Salverda te spreken, harder lopen om de huidige positie te handhaven (Salverda 2016). Dat is het beeld van het “stabile midden” dat in deze verkenning naar voren komt. Maar het harder lopen gaat wel gepaard met gevoelens van onzekerheid over de eigen positie en die van hun kinderen.

Een bepaald subsegment in het midden is echter niet in staat een stabiele positie te verwezenlijken. Dat kwetsbare segment bestaat vooral uit mbo’ers met een routinematige, administratieve baan of een verzorgend of dienstverlenend beroep. Zij hebben een grotere kans op baanverlies of een laag inkomen. Indien aanvullende inkomsten ontbreken, bijvoorbeeld door verlies van een partner of door baanverlies van een partner, is sociale daling een feit. Dat is het beeld van het “kwetsbare midden”. Bij deze categorie is sprake van een duidelijke relatie tussen sociaal-economische kwetsbaarheid en gevoelens van onzekerheid over de eigen positie.

De dreigingen en onzekerheden voor middengroepen rechtvaardigen een beleid dat gericht is op *onzekerheidsreductie* (vgl. ook Van Lieshout 2016: 25; Kremer et al. 2017). Aansluitend op de hiervoor geschetste institutionele veranderingen waarmee het maatschappelijk midden te maken heeft, schetsen we in algemene termen vier beleidsrichtingen: a) het bevorderen van meer zekerheid in de arbeid, b) investeren in onderwijs en scholing waardoor middengroepen beter kunnen meekomen, c) het behouden van de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat, en d) het geven van een steuntje in de rug voor gezinnen onder druk.

Achter deze beleidsrichtingen gaat een algemenere visie schuil op de opgaven van de overheid in de hedendaagse samenleving. De opgave van beleid ligt enerzijds in het *herijken van instituties* zodat zij burgers meer zekerheid en indien nodig ondersteuning kunnen geven. Anderzijds ligt er een opgave in *het versterken van de weerbaarheid van burgers*: hen adequaat toerusten voor een meer flexibele arbeidsmarkt en voor het vormgeven van het eigen leven. Het reduceren van een aantal onzekerheden en het versterken van de weerbaarheid van burgers draagt eraan bij dat burgers beter in staat zijn vorm te geven aan hun levensloop (Van Lieshout 2016).¹⁴ Hierin ligt ook de maatschappelijke en economische betekenis van middengroepen: het vermogen vooruit te zien, behoeftebevrediging uit te stellen en risico’s te nemen.

De beleidsrichtingen die wij globaal schetsen sluiten aan bij voorstellen die eerder door de WRR en andere kennisinstellingen zijn gedaan (waaronder CPB, SCP en SER), alsook door andere partijen (bijvoorbeeld Stichting van de Arbeid en Commissie vraagfinanciering mbo). Die voorstellen laten zien dat het bieden van meer zekerheid geen herinstructie impliceert van oude instituties (de uitgedijde verzorgingsstaat, de baan voor het leven of het traditionele kostwinnersgezin). De relatief stabiele positie van middengroepen is in belangrijke mate te danken aan de combinatie van een twee- of anderhalfverdienerseconomie, een flexibele arbeidsmarkt en een activerende verzorgingsstaat. Wel is duidelijk dat diverse risico's voor burgers zijn vergroot en dat onzekerheden zijn toegenomen. Het gaat om het vinden van een balans tussen flexibiliteit en onzekerheid enerzijds en voorspelbaarheid en zekerheid anderzijds.

Meer zekerheid in de arbeid

Hiervoor is gewezen op de trend van flexibilisering van de arbeid.¹⁵ Het aandeel werknemers met een flexibele arbeidsrelatie en het aantal zzp'ers is de afgelopen jaren sterk gestegen. We zagen dat relatief veel lager opgeleiden met deze trend te maken hebben, en dat geldt in mindere mate ook voor middengroepen. Deze trend van flexibilisering is in Nederland sterker dan elders in Europa. Nederland telt verhoudingsgewijs meer tijdelijke werknemers en meer zzp'ers dan gemiddeld in de EU-15. Op Spanje en Portugal na heeft Nederland het hoogste aandeel tijdelijke werknemers (CPB 2016: 21; Chkalova et al. 2015; Roeters et al. 2016: 86). Ook heeft Nederland in de periode 2004-2014 een sterke groei gekend van zowel zzp'ers als tijdelijk werkenden (Roeters et al. 2016: 86).

Opvallend is dat het aandeel flexibel werkenden met het economisch herstel en de afnemende werkloosheid in Nederland niet is gedaald, maar verder is toegenomen. Volgens het CPB ligt de oorzaak van deze stijging niet zozeer in de voorkeur van werkenden (veel flexibel werkenden prefereren juist een vaste baan c.q. een baan met vaste werktijden) en ook niet in dominante economische ontwikkelingen als globalisering en automatisering. Immers, deze processen spelen zich ook elders in Europa af en leiden daar niet tot meer flexibilisering. Het CPB stelt dat de sterke flexibilisering in Nederland vooral veroorzaakt wordt door bestaande institutionele regelingen, zoals het grote verschil in bescherming tussen vaste en flexibele contracten. Ook de financiële dekking van ziekte en arbeidsongeschiktheid in Nederland (de eerste twee jaar voor rekening van werkgevers) draagt er niet toe bij dat werkgevers mensen in vaste dienst nemen. Chkalova et al. (2015: 134) wijzen erop dat landen met een sterke ontslagbescherming voor vaste werknemers (zoals Nederland en Portugal) veel meer tijdelijke werkenden tellen dan landen met minder bescherming voor vaste werknemers (zoals het Verenigd Koninkrijk en Ierland). De Beer en Verhulp (2017) concluderen echter in een rapport over flexibel werk dat er "geen enkel systematisch verband" bestaat "tussen het aantal tijdelijke banen en het verschil in ontslagbescherming".

Er bestaat een groeiend politiek en maatschappelijk draagvlak voor meer zekerheid voor burgers in de arbeid. Bijna alle politieke partijen bepleitten in hun recente verkiezingsprogramma's dat de overheid bevordert dat werkgevers meer vaste contracten geven en minder gebruik maken van flexibele werkenden. Het gaat er vooral om dat werk alleen flexibel zou moeten zijn als dat past bij de aard van het werk. Bij het maken van een film is het logisch dat gebruikgemaakt wordt van allerlei tijdelijke krachten of zzp'ers. In de zorg of de schoonmaak waar continuïteit en voorspelbaarheid belangrijk zijn, is dat veel minder het geval (Kremer et al. 2017). Het temperen van flexibilisering kan door allerlei maatregelen, zoals het verkleinen van de juridische, financiële en fiscale verschillen tussen vaste contracten en zzp'ers en tijdelijke contracten, of het belonen van bedrijven die mensen zekerheid bieden (bijv. deze werkgevers een bonus geven in de vorm van premiekorting). Ook kan de nationale en lokale overheid het goede voorbeeld geven, bijv. door bij aanbestedingen niet alleen op prijs te laten concurreren, maar ook op arbeidsomstandigheden.

Tegelijkertijd zullen vormen van flexibele arbeid altijd blijven bestaan. Daarom zijn voor burgers nieuwe zekerheden nodig. Dat kan op de korte termijn, zoals het afspreken van minimumtarieven voor zzp'ers of het invoeren van een collectieve arbeidsongeschiktheidsverzekering. Voor de langere termijn is een fundamentele discussie nodig over nieuwe sociale zekerheid voor alle vormen van werk, ongeacht de contractvorm. Daarbij kunnen we leren van ervaringen in andere landen.

Investeren in onderwijs en scholing

Onderwijs en scholing zijn om meerdere redenen relevante beleidsopties voor het versterken van de positie en de maatschappelijke kansen van middengroepen. Ten eerste is het zaak om burgers optimaal toe te rusten om te kunnen functioneren in de flexibele samenleving van de 21ste eeuw. De toegenomen veranderlijkheid en risico's van de hedendaagse samenleving vragen om weerbare burgers die in staat zijn om te gaan met zich wijzigende omstandigheden. Het aspect van sociale veerkracht sluit aan bij het pleidooi van de WRR in de *Lerende economie* (2013: 14) voor een herzien onderwijs in Nederland dat zich erop toelegt om kinderen en volwassenen "(...) 21ste-eeuwse vaardigheden (leren leren, initiatief nemen, doorzettingsvermogen, samenwerken, enzovoorts)" bij te brengen. Men baseert zich hierbij onder andere op de OECD die stelt dat zulke *21st century skills* in het hedendaagse onderwijs te weinig aandacht krijgen (Ananiadou 2009).

Ten tweede zijn zulke vaardigheden van strategisch belang voor middengroepen. We zagen dat middelbaar opgeleiden op de arbeidsmarkt te maken hebben met sterke concurrentie van hoger opgeleide werkenden. Juist werkenden met een middelbare opleiding hebben daarom behoefte aan onderwijs en scholing om de

concurrentie met hoger opgeleiden aan te kunnen, bijvoorbeeld door het versterken van hun ICT-vaardigheden (The Economist 2017). Van belang daarbij is dat meer geïnvesteerd wordt in *learning on the job*. Hier ligt een taak voor werkgevers.

Ten derde is *lifelong learning*¹⁶ essentieel voor middengroepen om hun kennis en vaardigheden up-to-date te brengen en te houden.¹⁷ Uit een overzicht van het CBS over wie deelneemt aan een leven lang leren blijkt dat vooral een selectieve groep in de Nederlandse bevolking leeractiviteiten uitvoert in het kader van het een leven lang leren, namelijk hoogopgeleiden die werkzaam zijn in bepaalde sectoren waar bij- en nascholing verplicht is. Dan gaat het om beroepen als advocaat, huisarts, psycholoog, medisch specialist en fysiotherapeut (Pleijers en Hartgers 2016: 12). De SER (2017) pleit daarom in een recent advies dat het ook voor lager en middelbaar opgeleiden vanzelfsprekend moet worden om tijdens de loopbaan te blijven leren en zich te blijven ontwikkelen (zie ook Commissie vraagfinanciering mbo 2017). Zo stelt de SER (2017) een “individuele ontwikkelrekening” voor waarop werkenden fiscaal vriendelijk kunnen sparen voor een ontwikkeltraject. Op die rekening kunnen werkgevers, opleidings- en ontwikkelingsfondsen (O&O), overheden en ook de werkende zelf geld storten dat kan worden besteed voor een ontwikkeltraject naar eigen keuze.¹⁸ Dit voorstel sluit aan bij een eerder voorstel van het CPB om vouchers te geven aan werkenden met een middelbare opleiding om hun vaardigheden te “upgraden” en/of belastingvoordelen voor werkgevers die hun personeel met een middelbare opleiding laten om- of bijscholen (Van den Berge en Ter Weel 2015: 15).

Herverdelende werking van de verzorgingsstaat behouden

De herverdelende werking van de verzorgingsstaat is van belang om krimp en achteruitgang van het middensegment in Nederland te voorkomen. Kijkt men enkel naar wat de mensen met een middeninkomen op de markt verdienen, dan blijkt dat zij zowel qua aantal als qua inkomensaandeel sterk zijn teruggelopen (zie hoofdstuk 5). Deze afkalving van het middensegment wordt grotendeels tenietgedaan door de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat én door het feit dat midden- en hogere inkomens veelal grotere huishoudens hebben en ook over meerdere inkomens beschikken.

Het behouden van de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat kan op gespannen voet staan met het huidige beleidsuitgangspunt van meer eigen verantwoordelijkheid. Als bijvoorbeeld de overheid grotere eigen bijdragen van burgers vraagt voor bepaalde voorzieningen (onderwijs, gezondheidszorg, wonen), maar dat voor de laagste inkomens compenseert middels toeslagen (zorgtoeslag, huurtoeslag, aanvullende studiefinanciering voor kinderen van ouders met een laag inkomen), werken zulke maatregelen relatief gezien het meest negatief uit voor (met name de lagere) middeninkomens. Immers, voor de laagste inkomens worden grotere eigen bijdragen gecompenseerd door toeslagen en voor de hoogste

inkomens drukken eigen bijdragen relatief minder zwaar op het huishoudinkomen. Juist voor de middeninkomens werken hogere kosten voor onderwijs, zorg of wonen verhoudingsgewijs negatief uit.

Dit geldt niet alleen voor de bestedingen, maar ook voor de inkomens van midden-groepen. Zo werkt de geleidelijke verkorting van de maximale duur van ww-uitkeringen van 3 naar 2 jaar voor de middeninkomens nadeliger uit dan voor andere inkomensgroepen. Immers, huishoudens uit de laagste inkomensgroep (met name de eenverdieners) vallen door het beëindigen van de ww-uitkering al snel onder de bijstandsgrens en maken daardoor aanspraak op een bijstandsuitkering. Dat geldt echter niet voor huishoudens uit de middelste inkomensgroep, vooral als sprake is van meerdere verdieners. Zulke huishoudens maken na afloop van de ww-uitkering een scherpe inkomensdaling door want ze hebben geen recht op bijstand als er in het huishouden een partnerinkomen is. Dit geldt weliswaar ook voor huishoudens uit de hoogste inkomensgroepen, maar zij hebben meer mogelijkheden om zo'n inkomensachteruitgang zelf op te vangen.

Samenvattend: tot dusver wordt de achteruitgang van de middeninkomens vooral gecompenseerd door de herverdelende werking van de Nederlandse verzorgingsstaat, maar dat maakt hen wel kwetsbaar voor politieke veranderingen. We zien in Nederland een trend om de onderkant te ontzien – bijvoorbeeld middels toeslagen en studiefinanciering – waardoor de middengroepen zich verhoudingsgewijs – ten opzichte van de onderkant – kwetsbaarder weten en voelen.

Steuntje in de rug voor gezinnen

Een belangrijke bevinding van deze verkenning is dat de inkomenspositie van huishoudens sterk samenhangt met hun huishoudsituatie. Hogere inkomensgroepen hebben gemiddeld grotere huishoudens en beschikken veelal over meerdere inkomens. Lagere inkomensgroepen zijn veel vaker alleenstaand of alleenstaande ouder en per definitie eenverdiener (zie bijdrage van Salverda in hoofdstuk 5). Bovendien hangt de inkomensdynamiek van huishoudens vaak samen met veranderende huishoudsamenstelling: relatievorming leidt veelal tot financiële verbetering, het uiteenvallen van relaties tot financiële achteruitgang (De Beer in hoofdstuk 6).

De huidige verzorgingsstaat is steeds meer gebaseerd op een tweeverdienersmodel. Uitgangspunt is dat mannen en vrouwen samen de kost verdienen. Deze verkenning laat zien dat het combineren van twee inkomens vaak noodzakelijk is om een positie in het maatschappelijk midden veilig te stellen. Indien dat niet mogelijk is – bijvoorbeeld door scheiding of doordat mensen alleenstaand zijn (inmiddels ruim een derde van de bevolking) – kan dat leiden tot financiële kwetsbaarheid van degene die er alleen voor staat, zeker als er kinderen in het geding zijn. De vraag is of met de verandering van kostwinnersmodel naar tweeverdie-

nersmodel wel voldoende rekening wordt gehouden met de kwetsbaarheid van de eenverdiener. Al eerder concludeerde de WRR dat alleenverdieners hard op weg zijn om een nieuwe kwetsbare groep te worden (Kremer et al. 2014).

Zowel tweeverdieners als alleenstaande ouders staan voor de opgave om arbeid en zorg te combineren. De mogelijkheid om dat adequaat te doen vergroot de weerbaarheid van de middengroepen. Volgens de OECD (2015: 37) zijn maatregelen die het combineren van werk en een gezinsleven makkelijker maken “(...) critical for men and women to participate in the labour market on an equal footing. The difficulty of combining work and family responsibilities very often results in women working part-time or dropping out of the labour force altogether”. Men bepleit daarom een serie gezinsvriendelijke maatregelen (ouderschapsverlof, kinderopvang, buitenschoolse opvang, flexibele werkarrangementen) om ouders met kinderen te ondersteunen.

Voor ouders in het middensegment is stabiele en betaalbare kinderopvang van groot belang. Vanaf 2005 is in Nederland veel geïnvesteerd in de kinderopvang. De financiering was helder en het gebruik ervan nam alleen maar toe. Maar door bezuinigingen en de economische crisis op de arbeidsmarkt is vanaf 2010 het aantal kinderen dat in Nederland naar de kinderopvang gaat gestagneerd en zelfs afgenomen. Dat laatste geldt ook voor de middengroepen. De daling van het gebruik van kinderopvang tussen 2014 en 2015 was zelfs het sterkst bij ouders met inkomens tussen de 130 procent van het wettelijk minimumloon en modaal (SER 2016b: 59).

Voor gezinnen is de kinderopvang in Nederland relatief duur. Het niveau van de kosten voor ouders voor de opvang en educatie van tweejarigen is hoog in vergelijking met andere OECD-landen. Alleen in Luxemburg en Zwitserland liggen de kosten hoger (SER 2016b: 48). Een overgrote meerderheid van ouders – van het lagere tot het midden en hogere inkomenssegment – zegt dat “kinderopvang tegenwoordig niet meer te betalen is” (Roeters en Bucx 2016: 20). En veel ouders zeggen dat ze de laatste jaren negatiever over kinderopvang zijn gaan denken. Dat heeft niet alleen te maken met de kosten, maar ook met de kwaliteit en de talloze veranderingen in de financieringsstructuur.¹⁹ Dat laatste aspect wijst opnieuw op de betekenis van zekerheid en voorspelbaarheid voor het goed kunnen combineren van werk en zorg.

Verwachtingsmanagement

De vier geschetste beleidsrichtingen beogen bepaalde onzekerheden van middengroepen te reduceren, hun weerbaarheid te versterken om zodoende een meer voorspelbare levensloop mogelijk te maken. Zal dat ertoe leiden dat – indien deze beleidsrichtingen nader worden geconcretiseerd – gevoelens van onzekerheid en onbehagen in het maatschappelijk midden zullen verdwijnen? Dat is maar zeer de vraag. De na de oorlog ontwikkelde verzorgingsstaat met zijn vaste banen en

waardevaste diploma's is een unieke periode geweest in de geschiedenis van Nederland (Schuyt en Tavernier 2000). Die tijd komt niet meer terug. Het vermogen om te kunnen gaan met veranderingen en onbekendheden is een essentiële vaardigheid van moderne burgers. Beleid kan bijdragen aan onzekerheidsreductie, en daardoor nieuwe perspectieven bieden voor langetermijnplanning en sociale stijging. Maar realistisch verwachtingsmanagement is evenzeer op zijn plaats (zie ook Kremer et al. in hoofdstuk 8). Want sociale stijging is geen vanzelfsprekend gegeven meer voor het maatschappelijk midden.

1.6 OVERZICHT VAN DE VERKENNING

Na dit inleidende hoofdstuk vatten Engbersen en Snel de uitkomsten van de diverse analyses in deze verkenning uitgebreid samen en presenteren zij bovendien aanvullende empirische informatie over de ontwikkeling van het middensegment in Nederland in de afgelopen decennia. In hoofdstuk 2 verkennen zij zowel de sociaal-economische ontwikkeling van het middensegment (in termen van hun opleidings-, beroeps- en inkomenspositie) als sociaal-culturele processen die zich voordoen in het domein van attitudes (over de eigen positie en over belangrijke maatschappelijke kwesties) en in het politieke domein (in het bijzonder over politiek vertrouwen).

Vervolgens schetsen Tolsma en Wolbers de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden in Nederland (hoofdstuk 3). Zij constateren dat de omvang van de groep middelbaar opgeleiden de afgelopen decennia redelijk constant bleef, terwijl het aandeel lager opgeleiden daalde en het aantal hoger opgeleiden groeide. Wel is er sprake van een verslechtering van de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden, mede omdat ze vaker dan vroeger in laaggekwalificeerde beroepen terecht komen. Door veranderingen op de Nederlandse arbeidsmarkt komen specifieke middenberoepen onder druk te staan. Ook lijken de lonen van de midden-groepen te stagneren; dit betekent dat het rendement van een middelbare opleiding daalt.

Ganzeboom beschrijft het middensegment door naar hun beroepen te kijken (hoofdstuk 4). Is er in Nederland sprake van een polariserende beroepenhierarchie en verdwijnen de middenberoepen? Het antwoord op deze vragen blijkt afhankelijk van hoe hogere en lagere beroepen worden geordend. Kijkt men enkel naar de beloning, dan is er inderdaad sprake van polarisatie: terwijl de aandelen hoog- én laagverdienende beroepen stijgen, daalt het aandeel van het middensegment. Deze ontwikkeling ziet men echter niet als men de beroepen anders ordent, bijvoorbeeld naar hun beroepsprestige of vereist opleidingsniveau.

Salverda analyseert de omvang en het inkomensaandeel van de groep middeninkomens in Nederland (hoofdstuk 5). Hij constateert dat de uitkomsten van de analyses sterk verschillen per gehanteerd inkomensbegrip. Als wordt uitgegaan van op de markt verdiende bruto-inkomens krimpt het middensegment sterk, zowel qua aandeel huishoudens als hun inkomensaandeel. Als men naar het gestandaardiseerde inkomen kijkt, blijft het middensegment lange tijd onveranderd groot (rond 80 % van alle huishoudens behoort tot de middeninkomens terwijl ook hun inkomensaandeel rond 80 % bedraagt). Alleen de laatste jaren zijn de middeninkomens (zowel qua aantal als qua inkomensaandeel) gaan dalen. Volgens Salverda betekent het effect van standaardisering dat deze huishoudens een hoger marktinkomen nodig hebben voor het levensonderhoud dat past bij de middenklasse. Ze bereiken dat hogere inkomen door meerdere verdieners in te zetten.

De Beer beschrijft de inkomensdynamiek van de middengroepen in de afgelopen decennia (hoofdstuk 6). Hij concludeert dat er geen aanwijzing is dat de koopkracht van individuele huishoudens die tot de middeninkomens behoren 'onder druk' staat. De koopkrachtontwikkeling is in de onderzochte periode gunstiger naarmate het inkomen van het huishouden lager is. Over het algemeen is de koopkrachtontwikkeling van de middeninkomens gunstiger geweest dan van de hogere inkomensgroep, maar minder gunstig dan bij de lagere inkomensgroep. De Beer constateert dat er een aanzienlijke spreiding van de koopkrachtontwikkeling is, die mede wordt verklaard door veranderingen in de huishoudsamenstelling. Gaan samenwonen, scheiding, een kind krijgen of een kind dat uit huis gaat, hebben effect op de koopkracht van huishoudens. Voor lagere inkomens resulteren zulke veranderingen veelal in koopkrachtstijging en voor hogere inkomens in koopkrachtdaling. De middeninkomens nemen hier een middenpositie in.

Van der Waal, De Koster en Van Noord analyseren in hoofdstuk 7 de positie die middelbaar opgeleiden innemen op twee aspecten van de sociaal-culturele scheidingslijn tussen laag- en hoogopgeleiden, namelijk maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek. Zij laten zien dat qua maatschappelijk onbehagen middelbaar opgeleiden meer zijn gaan lijken op laagopgeleiden en minder op hoogopgeleiden. In geval van politiek wantrouwen laten zij zien dat middelbaar opgeleiden eerst het meest verschilden van laagopgeleiden, terwijl in 2010 het verschil met hoogopgeleiden het grootst was.

In hoofdstuk 8 maken Kremer, Das en Schrijvers een analyse van de focusgroepen die zijn gehouden met middengroepen. Uit hun analyse komt vooral het aspect van onzekerheid naar voren als kenmerkend voor de eigen maatschappelijke positie. Twee belangrijke pijlers onder een middenklassenbestaan, de zekerheid van werk en de zekerheid van overheidszorg, zijn wankeler geworden. Deze ontwikkeling leidt tot nieuwe risico's en onzekerheid en maakt het moeilijk om het eigen leven te plannen en een bepaalde levensstandaard te behouden.

NOTEN

- 1 Ook heeft de WRR op 19 juni 2015 een WRR-expert seminar georganiseerd *Middle classes under pressure? European perspectives*, met bijdragen van prof. dr. Steffen Mau (Humboldt Universiteit, Berlijn), prof. dr. Martin Kronauer (IPE, Berlijn), dr. Horacio Levy (OECD), prof. dr. Ivo Marx (Universiteit van Antwerpen), prof. dr. Gabriël van den Brink (UvT) en prof. dr. Bas ter Weel (UM/CPB), alsmede de auteurs van de hoofdstukken van deze verkenning. Daarnaast heeft de WRR geprofiteerd van een plenaire conferentie *Onzeker in het midden: de staat van de middenklasse*, georganiseerd door de Sociaal-Wetenschappelijke Raad (SWR) van de KNAW (27 en 28 mei 2016) met bijdragen van prof. dr. Mark Bovens (UU/WRR), prof. dr. Monique Kremer (UvA/WRR), prof. dr. Godfried Engbersen (EUR/WRR), prof. dr. Bas ter Weel (UM/CPB), prof. dr. Paul Dekker (UvT/SCP) en prof. dr. Remieg Aerts (RU).
- 2 Ook Bas Heijne (2008) schreef voor deze gelegenheid een essay, en wel over de gemoedstoestand van de Nederlandse middenklasse. Daarbij stuitte hij op een Hollandse paradox. Tevredenheid met het eigen privébestaan gaat samen met een "apocalyptisch pessimisme" over de staat van Nederland. Zijn bijdrage sloot deels aan bij die van De Beer die constateerde dat er in materiële zin (nog) weinig aan de hand is. Maar die materiële stabiliteit gaat gepaard met een groot wantrouwen tegen de Europese Unie, afkeer van politieke instituties en onvrede over de sociale en economische gevolgen van de voortschrijdende immigratie. Materiële stabiliteit van de eigen positie vertaalde zich niet in sociaal-culturele stabiliteit.
- 3 Zie ook de meer recente studies van Huffington (2010), Murray (2012), Parker (2013), Madland (2015) en Putnam (2015). Er bestaat in Amerika een brede consensus dat de arbeidsmarkt- en inkomenspositie van de middenklasse is verslechterd in de afgelopen drie decennia. Ook wordt verondersteld dat de verslechterde positie van de middenklasse negatieve gevolgen heeft voor burgerparticipatie in de *civil society* en tot een afnemend vertrouwen leidt in de politiek.
- 4 Vergelijk van Lieshout (2016: 10-11) die schrijvend over Nederland spreekt van een ontwikkeling van "rising expectations" naar "fear of falling".
- 5 Internationaal vergelijkend onderzoek wijst overigens uit dat er tussen landen grote verschillen bestaan in de mate waarin burgers zich economisch onzeker voelen. Belangrijke factoren zijn het niveau van economische welvaart binnen een land en de omvang van sociale bescherming door de verzorgingsstaat. Uit dat onderzoek blijkt dat gevoelens van sociaal-economische onzekerheid in Nederland op een relatief laag niveau liggen (Mau et al. 2012).
- 6 Bij de berekening van het vermogen van huishoudens is uitgegaan van de gangbare methode van het CBS waarin eigen woningbezit wel wordt meegenomen als deel van het vermogen van huishoudens, maar gespaarde pensioenen niet. De ratio achter deze methode is dat gespaarde pensioenen niet vrij opneembaar zijn voor huishoudens. Een en ander wordt nader toegelicht in hoofdstuk 2 en in hoofdstuk 5 van Salverda.
- 7 Ook uit een recente analyse van maatschappelijk onbehagen door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat er een duidelijke verwantschap bestaat tussen mensen met een laag opleidingsniveau (tot en met mbo-1) en mensen met een mbo-opleiding. Daarbij werd maatschappelijk onbehagen gedefinieerd als een combinatie van grote politieke onvrede en

- groot maatschappelijk onbehagen (Dekker et al. 2017: 42). laten zien dat bij 16 procent van de lager opgeleiden en bij 13 procent van de mbo'ers sprake is van een sterk maatschappelijk onbehagen. Voor de opleidingscategorieën havo tot en met hbo en wo liggen de percentages substantieel lager, namelijk respectievelijk 5 en 2 procent.
- 8 Lauer (1981: 117) schrijft in *Temporal Man*: “When the future is perceived to offer uncertainty at worst, the rational course of action is to live for the present.”
- 9 Schimank et al. schrijven (2014:32): “Wie ein Radfahrer, der das Treten lässt und dann irgendwann, noch bevor er ganz zum Stehen kommt, umfällt, riskiert ein Mittelschichtangehöriger, der die Statusarbeit schleifen lässt oder aufgibt, den sozialen Abstieg”.
- 10 Een met flexibilisering samenhangende trend is hybridisering van werk. Hybridisering van werk heeft betrekking op nieuwe combinaties van ondernemen, werken en consumeren. Veel werkenden hebben meer arbeidsmarktposities tegelijkertijd. Zo zien we dat zzp'ers soms ook werknemer zijn (324.000), gepensioneerd (137.000) of een uitkering (53.000) hebben. Zie meer uitgebreid Kremer et al. (2017: 23-25).
- 11 Volgens gegevens van het CBS steeg het aantal zzp'ers tussen 2003 en 2016 van 641 duizend tot ruim 1 miljoen (een stijging met 60%). Zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/46/toename-aantal-zzp-ers-stokt>
- 12 Vgl. ook Senneth (1998) *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York/London: W. W. Norton & Company. Zie ook Zijdeveld (1991) *Staccato cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat*. Utrecht: Lemma.
- 13 Bauman schrijft (2005: 2-3): “In short: liquid life is a precarious life, lived under conditions of constant uncertainty. The most acute and stubborn worries that haunt such a life are the fears of being caught napping, of failing to catch up with fast moving-events, of being left behind (...) Life in a liquid modern society cannot stand still.” Vergelijkbare observaties keren terug bij Buyung-Chul Han (2010) *Müdigkeitsgesellschaft*. Berlijn: Matthes & Seitz (deze studie werd in het Engels vertaald als *Burn-out society* en in het Nederlands als *De vermoeide samenleving*).
- 14 Hall en Lamont (2013: 2-13) spreken van ‘social resilience’ dat zij omschrijven als “(...) the capacity of groups of people bound together in an organization, class, racial group, community or nation to sustain and advance their well-being in the face of challenges to it (...) At issue is the capacity of individuals or groups to secure favourable outcomes (material, symbolic, emotional) under new circumstances and, if need be, by new means.”
- 15 In het zogenoemde Mondriaanakkoord (een akkoord tussen vakbonden, werkgevers en kabinet) wordt gesteld dat “(...) in toenemende mate sprake is van ‘doorgeschoten flexibiliteit’, dat wil zeggen arbeidsrelaties waarvan de noodzaak dubieus is en/of waarbij de vormgeving volkomen onevenwichtig is ten nadele van de werknemer” (Stichting van de Arbeid 2013: 20).
- 16 The Economist (14 januari 2017) noemt een leven lang leren zelfs de belangrijkste beleidsuitdaging: “Unfortunately (...) the lifelong learning that exists today mainly benefits high achievers — and is therefore more likely to exacerbate inequality than diminish it. If 21st-century economies are not to create a massive underclass, policymakers urgently need to work out how to help all their citizens learn while they earn. So far, their ambition has fallen pitifully short.”

- 17 Denk bijvoorbeeld aan personen in de werkzame leeftijd die een havo- of vwo-opleiding hebben afgerond, maar nooit een beroepsopleiding hebben gedaan (Van den Berge en Ter Weel 2015: 15).
- 18 Zie ook Commissie vraagfinanciering mbo (2017) die een “individuele leerrekening” bepleit. De individuele leerrekening voor postinitieel leren is een instrument voor iedere Nederlander. Mensen kunnen het geld zelf besteden aan scholing en hun verdere ontwikkeling bij een erkende aanbieder. De leerrekening wordt vanuit verschillende bronnen gevuld: overheid, werkgevers en werknemers. De commissie adviseert om een leerrekening te openen nadat iemand het initiële onderwijs met een startkwalificatie heeft verlaten of de leeftijd van 27 jaar heeft bereikt.
- 19 Niettemin zijn de relatief hoge kosten een belangrijke factor. Middengroepen lijken steeds meer op de lage inkomensgroep als ze zeggen dat ze “net zo goed thuis kunnen blijven als het loon net zo hoog is als de kosten van de kinderopvang” (Roeters en Bucx 2016: 20).

LITERATUUR

- ABN AMRO (2014) *Kwetsbare klasse: de middenklasse op de mondiale snelweg*, www.abnamro.com/nl/newsroom/nieuws/verzwakking-middenklasse-bedreiging-voor-welvaart.html (gezien 25 maart 2015).
- Ananiadou, K. (2009) *21st Century skills and competences for new millennium learners in OECD countries*, Paris: OECD (EDU Working paper no. 41).
- Arndt, C. (2012) *Zwischen Stabilität und Fragilität: Was wissen wir über die Mittelschicht in Deutschland?*, Berlijn: Konrad-Adenauer Stiftung.
- Atkinson, A. en A. Brandolini (2013) 'On the identification of the middle class', pp. 77-100 in J. Gornick en M. Jäntti (eds.) *Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries*, Stanford: Stanford University Press.
- Bauman, Z. (2005) *Liquid life*, Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2007) *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (1995) *The Normal Chaos of Love*, Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, Londen: Sage.
- Beer, P. de (2008) *De middenklasse onder druk*, pp. 15-42 in WRR (red.) *De kwetsbare middenklasse: Debattenreeks Hollands Spoor*, Den Haag: WRR/Strategieberaad Rijksbreed.
- Beer, P. de (2015) 'Staat de middenklasse onder druk?', *Beleid en Maatschappij* 42, 2: 146-155.
- Beer, P. de en E. Verhulp (2017) *Dertig vragen en antwoorden over flexibel werk*, Amsterdam: University of Amsterdam (AIAS).
- Berge, W. van den en B. ter Weel (2015) *Baanpolarisatie in Nederland. Middensegment onder druk*, Den Haag: CPB Policy Brief 2015/13.
- Berting, J. (1968) *In het brede maatschappelijke midden. Een studie over middelbare administratieve employés in 9 grote organisaties in Amsterdam*, Meppel: Boom.
- Bijl, R., E. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (2015) *De sociale staat van Nederland 2015*, Den Haag: SCP.
- Blom, F., J.W. Maas en T. Steffens (2014) *Meer groei, minder middenklasse?*, The Boston Consulting Group, www.bcg.nl/documents/file172773.pdf (gezien 8 juni 2015).
- Boutelier, H. (2011) *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*, Amsterdam: Boom Lemma uitgevers.
- Bucx, F. (red.) (2011) *Gezinsrapport 2011: Een portret van het gezinsleven in Nederland*, Den Haag: SCP.
- Burkhardt, C. et al. (2012) *Mittelschicht unter Druck?*, Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.
- Buyung-Chul Han (2010) *Müdigkeitsgesellschaft*, Berlijn: Matthes & Seitz.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2009) *Relatie en gezin aan het begin van de 21ste eeuw*, Den Haag/Heerlen: CBS.

- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2016a) 'Vinex-stellen minder vaak uit elkaar dan gemiddeld', www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/31/vinex-stellen-minder-vaak-uit-elkaar-dan-gemiddeld (gezien 19 april 2017).
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2016b) 'Methodologische toelichting Relatieontbinding in Vinex-wijken', www.cbs.nl/-/media/_pdf/2016/31/relatieontbinding-in-vinex-wijken.pdf (gezien 19 april 2017).
- Centraal Planbureau (CPB) (2016) *Onzekere wereld / Overheidstekort neemt af. Macroeconomische verkenning 2017*, Den Haag: CPB.
- Chauvel, I. (2006) *Les classes moyennes à la dérive*, Parijs: Le Seuil.
- Chkalova, K., A. Goudswaard, J. Sanders en W. Smits (2015) *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op flexibilisering*, Den Haag: CBS.
- Commissie vraagfinanciering mbo (2017) *Doorleren werkt. Samen investeren in nieuwe zekerheid*, 4 april 2017.
- Dalen, R. van (2015) 'Op zoek naar de vergeten middenklassen', *Sociologie* 11, 3/4: 545-556.
- Dekker, F. (2017) 'Flexibilisering in Nederland: trends, kansen en risico's', pp. 69-87 in M. Kremer et al. (red.) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR.
- Dekker, P., R. van Dijk, P. van Houwelingen, W. Mensink en Y. Sol (2015) *Burgerperspectieven 2015-4*, Den Haag: SCP.
- Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2017) *Burgerperspectieven 2017-1*, Den Haag: SCP.
- Economist, the (2017) 'Lifelong Learning. How to survive in the age of automation', *The Economist* 422, 9023, 14-20 januari 2017.
- Ehrenreich, B. (1989) *Fear of falling. The inner life of the middle class*, New York: Pantheon Books.
- Engelen, E. A. Hemerijck en W. Trommel (red.) (2007) *Van sociale bescherming naar sociale investering*, Den Haag: Lemma.
- Erikson, R., J.H. Goldthorpe en L. Portocarero (1979) 'Intergenerational class mobility in three western European societies', *British Journal of Sociology* 30, 4: 415-441.
- Eydems, E. (1998) *Werken voor weinig. Loyaliteit en uitkeringsnijd onder laag betaalden*, Amsterdam: UvA (dissertatie).
- Fourquet, J., A. Mergier en C. Peugny (2013) *Le grand malaise. Enquête sur les classes moyennes*, Parijs: Jean Jaures Foundation.
- Frank, R.H. (2007) *Falling behind. How Rising Inequality Harms the Middle Class*, Berkeley: University of California Press.
- Goos M., A. Manning en A. Salomons (2014) 'Explaining job polarization: Routine-biased technological change and offshoring', *American Economic Review* 104, 8: 2509-2526.
- Graaf, P.M. de en M. Kalmijn (2006) 'Change and stability in the social determinants of divorce. A comparison of marriage cohorts in the Netherlands', *European Sociological Review*, 22, 5: 561-572.
- Hall, P. en M. Lamont (2013) (red.) *Social Resilience in the Neoliberal Era*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Heijne, B. (2008) *De Hollandse Paradox*, pp. 43-52 in WRR (red.) *De kwetsbare middenklasse: Debattenreeks Hollands Spoor*, Den Haag: WRR/Strategieeraad Rijksbreed.
- Huffington, A. (2010) *Third World America: How Our Politicians Are Abandoning the Middle Class and Betraying the American Dream*, New York: Random House.
- Kersbergen, K. van en B. Vis (2016) *De verzorgingsstaat*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Klein, M. van der (2017) 'Zoeken naar zekerheid, inkomen en eigen regie: de wensen van werkenden', pp. 123-127 in M. Kremer et al. (red.) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR.
- Kremer, M. (2017) 'De verschillende gezichten van onzekerheid. Flexibel werkenden over werk, familie en sociale zekerheid', pp. 97-122 in M. Kremer et al. (red.) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kremer, M., R. Went en A. Knottnerus (red.) (2017) *Voor de zekerheid. De toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid*, Den Haag: WRR.
- Lauer, R.H. (1981) *Temporal Man: The Meaning and Uses of Social Time*, New York: Praeger.
- Lengveld, H. en J. Hirsche (2009) 'Die Angst der Mittelschicht vor dem sozialen Abstieg. Ein Längsschnittsanalyse 1984-2007', *Zeitschrift für Soziologie* 38, 5: 379-398.
- Lieshout, P. van (2016) 'De toekomst van de sociale (on)zekerheid', pp. 7-27 in P. van Lieshout (red.) *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Madland, D. (2015) *Hollowed out, why the economy doesn't work without a strong middle class*, Oakland (Cal.): University of California Press.
- Mau, S. (2012) *Lebenschancen. Wohin driftet die Mittelschicht?*, Berlijn: Suhrkamp.
- Mau, S. (2013) 'European Middle Classes in Trouble?', *Perspectives on Europe* 43, 1: 27-31.
- Mau, S. (2014) 'Mittelschicht: das unbekannte Wesen?', *Aus Politik und Zeitgeschichte* 64, 49: 3-10.
- Mau, S., J. Mewes en J. Schöneck (2012) 'What Determines Subjective Socio-Economic Insecurity? Context and Class in Comparative Perspective', *Socio-Economic Review* 10, 4: 655-682.
- Maurin, E. (2009) *La peur du déclassement. Une sociologie des récessions*, Parijs: Le Seuil.
- Meer, T. van der (2017) *Niet de kiezer is gek*, Houten: Unieboek/Het Spectrum.
- Murray, C. (2012) *Coming apart, the state of white America 1960-2010*, New York: Random House.
- Newman, C. (1988) *Falling from Grace. The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class*, New York: Vintage Books.
- OECD (2015) *In it together: why less inequality benefits all. Overview of inequality trends, key findings and policy directions*, Parijs: OECD.

- Olsthoorn, M., E. Pommer, M. Ras, A. van der Torre en J.M. Wildeboer Schut (2017) *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid*, Den Haag: SCP.
- Peugny, C. (2009) *Le déclassement*, Parijs: Grasset.
- Peugny, C. (2013) *Le destin au berceau. Inégalités et reproduction sociale*, Parijs: Le Seuil.
- Parker, S. (red.) (2013) *The squeezed middle. The pressure on ordinary workers in America and Britain*, Bristol: The Policy Press.
- Pleijers, A. en M. Hartgers (2016) 'Een leven lang leren in Nederland. Een overzicht' in CBS: *Socialeconomische trends*, februari 2016/02.
- Pommer, E. (red.) (2011) *Minder voor het midden. Profijt van de overheid in 2007*, Den Haag: SCP.
- Putnam, R. (2015) *Our kids. The American dream in crisis*, New York: Simon & Schuster.
- Roeters, A., J.D. Vlasblom en E. Josten (2016) 'Groeierende onzekerheid? De toekomst van ons werk', pp. 76-107 in A. van den Broek et al. (red.) *De toekomst tegemoet. Leren, werken, zorgen, samenleven en consumeren in het Nederland van later. Sociaal en cultureel rapport 2016*, Den Haag: SCP.
- Roeters, A. en F. Bucx (2016) *Het gebruik van kinderopvang door ouders met lagere inkomens. Beleidssignalement*, Den Haag: SCP.
- Salverda, W. (2016) 'Stagnating incomes and the middle class in the Netherlands: running to stand still?', pp. 396-440 in D. Vaughan-Whitehead (red.) (2016) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Savage, M. (2015) *Social class in the 21st century*, Milton Keynes: Penguin books.
- Schimank, U., S. Mau en O. Groh-Samberg (2014) *Statusarbeit unter Druck? Zur Lebensführung der Mittelschichten*, Basel: Beltz Verlag.
- Schmeets, H. (2017) *Vertrouwen in elkaar en in de samenleving*, Den Haag: WRR-Working Paper nr. 26.
- Schuyt, C.J.M. en E. Taverne (2000) *1950. Welvaart in zwart-wit*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Senneth, R. (1998) *The Corrosion of Character, The Personal Consequences of Work In the New Capitalism*, New York/London: W.W. Norton & Company.
- Sociaal-economische Raad (SER) (2016a) *Mens en technologie. Samen aan het werk*. SER Verkenning oktober 2016, Den Haag: SER.
- Sociaal-economische Raad (SER) (2016b) *Gelijk goed van start: visie op het toekomstige stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen*, Den Haag: SER.
- Sociaal-economische Raad (SER) (2017) *Leren en ontwikkelen tijdens de loopbaan – een richtinggevend advies*, Den Haag: SER.
- Standing, G. (2012) *The Precariat: The New Dangerous Class*, Londen & New York: Bloomsbury Academic.
- Stegeman, H. (2016) 'De stagnerende middenklasse', Reformatorisch Dagblad, 6 augustus 2016.
- Stichting van de Arbeid (2013) 'Perspectief voor een sociaal én ondernemend land: uit de crisis, met goed werk, op weg naar 2020', beschikbaar op: www.stvda.nl/~//media/Files/Stvda/Convenanten_Verklaringen/2010_2019/2013/2_0130411-sociaal-akkoord.ashx.

- Swaan, A. de (1990) 'Jealousy as a class phenomenon: the petty bourgeoisie and social security', pp. 168-181 in A. de Swaan (1990) *The management of normality*, Londen: Routledge.
- Thomassen, J. (2010) *De permanente crisis van de democratie*. Afscheidsrede, 24 september 2010, Enschede: Universiteit van Twente.
- Tolsma, J. en M.H.J. Wolbers (2010) *Naar een open samenleving. Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*, Den Haag: RMO.
- Veen, R. van der (2016) 'Sociale zekerheid in een open samenleving. Postindustrialisering en de toekomst van de sociale zekerheid' pp. 89-112 in P. van Lieshout (red.) *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014) *Vershil in Nederland. Sociaal en cultureel rapport 2014*, Den Haag: SCP.
- Vrooman, C. (2016) *Meedoen in onzekerheid: verwachtingen over participatie en protectie* (Oratie), beschikbaar op: <http://www.uu.nl/sites/default/files/fsw-vrooman-oratie.pdf>.
- Waard, P. de (2014) 'De val van de middenklasse', *De Volkskrant*, 20 juni 2015.
- Weel, B. ter (2012) *Loonongelijkheid in Nederland stijgt. Banen in het midden onder druk*, Den Haag: CPB Policy Brief 2012/06.
- Weel, B. ter (2015) 'De match tussen mens en machine', *Beleid en Maatschappij* 42, 2: 156-170.
- Went, R., M. Kremer en A. Knottnerus (red.) (2015) *De robot de baas: De toekomst van werk in het tweede machinetijdperk*, Den Haag: WRR.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2008) (red.) *De kwetsbare middenklasse: Debattenreeks Hollands Spoor*, Den Haag: WRR/Strategieeraad Rijksbreed.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2013) *Naar een lerende economie*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wöltgens (2008) 'Links moet zich weer met veel nadruk richten op het vraagstuk van de verdeling', *NRC Handelsblad* (Opinie & Debat), 12 & 13 april 2008.
- Wijmans, L. (1987) *Beeld en betekenis van het maatschappelijk midden*, Amsterdam: Van Gennep.
- Zijderveld (1991) *Staccato cultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat*, Utrecht: Lemma.